

УДК 21:316.3

### ЩОДО СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ПОЗАКУЛЬТОВОЇ ПРАКТИКИ НОВІТНІХ РЕЛІГІЙНИХ РУХІВ В УКРАЇНІ

#### REGARDING THE MODERN TENDENCIES OF THE DEVELOPMENT OF OFF-CULT PRACTICES OF THE NEWEST RELIGIOUS MOVEMENTS IN UKRAINE

Гринько О. А.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри  
філософії, Київський національний університет  
будівництва та архітектури (Київ, Україна),  
e-mail: grinkoalena2017@gmail.com, ORCID:  
<https://orcid.org/0000-0003-2748-7325>

Grinko O. A.,

PhD, Assistant Professor of philosophy of Kyiv  
National University of building and architecture (Kyiv,  
Ukraine), e-mail: grinkoalena2017@gmail.com,  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2748-7325>

Одним з наслідків об'єктивних труднощів демократичної розбудови суспільства та руйнації старої системи духовних цінностей стала активізація новітніх релігійних рухів (НРР). Проте останнім часом потенціал неорелігійних угруповань, на тлі акцентування уваги на проблемах традиційних церков, був недооцінений.

У зв'язку з цим розгляд перспектив розвитку НРР в Україні пропонуємо здійснити на прикладі діяльності структур саєнтологів та харизматів, проаналізувавши ті елементи культової та позакультової практик, які сприяють їхньої популярності серед певних соціальних прошарків.

Зокрема, Церква саєнтології (ЦС), на відміну від багатьох неорелігійних рухів, які зосереджуються на залученні суспільних аутсайдерів, акцентує свою увагу на успішних громадянах, які прагнуть стати ще більш успішними.

У свою чергу, харизматичні церкви (представляють неопротестантську течію християнства), потребуючи захисту власних фінансових, економічних і комерційних інтересів, надають важливого значення політичній складовій своєї діяльності.

Слід відзначити низку складових віровчення, культової та позакультової практики зазначених нерелігійних рухів, які сприяють зростанню їхнього впливу в релігійному житті України, зокрема: осучаснення релігійних уявлень, намагання дати прості шляхи вирішення ключових проблем буття, пріоритет залучення до своїх лав молоді та представників «середньому класу», надання особливого значення економічній складовій функціонування, популяризація та поширення ідей глобалізму, політизація своєї діяльності.

**Ключові слова:** Церква саєнтології, новітні релігійні рухи, харизматичні церкви, релігії «Нового часу», українське суспільство.

*Strengthening of modern religious movements had become one of consequences of existential difficulties of democratic development in our society and destruction of the old system of spiritual values. However, these days, when people are getting more and more concerned about traditional religions' issues, the potential of the newest religious groups seems to be underestimated.*

*In that regard, I suggest using the Church of Scientology and Charismatic Christianity as examples of the new religious groups' development potential in Ukraine. In this article I will analyze those movements' cult and off-cult practices which make them popular among certain social groups.*

*In particular, the Church of Scientology pays more attention at successful people, who are interested in getting even more successful than they are regardless many other new religious movements which would rather focus on socially insecure citizens.*

*Charismatic Churches (they represent a branch of Neo-Protestantism), in turn, ascribe meaning to politics in order to protect their financial, economic and commercial interests.*

*There is a list of the new religious movements' teachings, including some cult and off-cult practices which make their influence on average Ukrainian citizens' religious life more and more significant. These include: modernizing the religious beliefs, attempts to simplify humans' existential problems, engaging youth and the middle class into their ranks, giving meaning to the economic element of their existence, spreading the ideas of globalism and politicization of their activities.*

*In particular, the Church of Scientology pays more attention at wealthy people, who are interested in getting even more successful regardless*

*many other new religious movements which would rather focus on socially insecure citizens. Charismatic Churches (they represent a branch of Neo-Protestantism), in turn, ascribe meaning to politics in order to protect their financial, economic and commercial interests.*

*There is a list of the new religious movements' teachings, including some cult and off-cult practices which make their influence on average Ukrainian citizens' religious life more and more significant. These include: modernizing the religious beliefs, attempts to simplify humans' existential problems, engaging youth and the middle class into their ranks, giving meaning to the economic element of their existence, spreading the ideas of globalism and politicization of their activities.*

**Keywords:** Scientology Church, newest religious movements, Charismatic Christianity, New-time religions, Ukrainian society.

Як свідчить сучасна практика релігійного життя в Україні, одним із наслідків об'єктивних труднощів демократичної розбудови суспільства та руйнації старої системи духовних цінностей стала активізація новітніх релігійних рухів (НРР), які зосередили свої зусилля на формуванні механізмів впливу на духовно-культурну, політичну та економічну сфери життя нашої держави.

При цьому, об'єктами свого проповідництва вони акцентовано роблять молодь (насамперед студентство), науково-технічну і творчу інтелігенцію, а також представників бізнес-структур.

Існують специфічні закономірності в географії поширення НРР в Україні, які проявляються в регіоналізації тих чи інших релігій, їх локалізації у певних регіонах держави. Зруйнована внаслідок урбанізації традиційна релігійність, як і взагалі традиційний уклад життя, виявилися найкращим підґрунтям для поширення нових релігій. Саме тому неорелігії переважно набули поширення серед міського населення південно-східних та центральних областей.

Рівень та характер впливу НРР на функціонування сучасного українського суспільства досліджено досить ґрунтовно. Проте останнім часом потенціал неорелігійних угруповань, на тлі акцентування уваги на проблемах традиційних церков, був недооцінений.

Зазвичай, більшість вітчизняних релігієзнавців визначали впливовість того чи іншого релігійного об'єднання, дотримуються думки про локальність поширення впливу неорелігій та гранично максимальну частку (декілька відсотків) адептів НРР від загальної чисельності віруючих [6; 14; 16].

При цьому, робляться посилення на офіційну статистику та соціологічні опитування, згідно з якими на території нашої держави нараховується біля 500 тисяч прихильників тих чи інших неорелігійних рухів [9; 11; 13].

Така оцінка проблеми НРР є дещо спрощеною, враховує переважно кількісні, а не якісні характеристики діяльності тих чи інших релігійних груп.

Практика ж релігійного життя на території України вказує на суттєві успіхи окремих НРР у поширенні своїх віровчень та створенні чіткої організаційної мережі. Впродовж останніх років серед вітчизняних нерелігійних структур відбувся своєрідний переділ сфер впливу, внаслідок чого його переможці отримали левову частку впливу у даному сегменті [4, с. 267].

У зв'язку з цим розгляд перспектив розвитку та діяльності НРР в Україні пропонуємо здійснити

на прикладі діяльності структур саєнтологів та харизматів.

Не вдаючись до детального розгляду особливостей їхніх віровчень, варто проаналізувати ті елементи культової та позакультової практик, які сприяють популярності цих, ще донедавна екзотичних для нашої країни, релігій.

Зокрема, Церква саєнтології (ЦС) має яскраво виражені риси релігійного руху харизматичного типу. Її засновник, письменник-фантаст Л. Рон Хаббард, постає в іпостасі Спасителя, який «показав іншим та пройшов сам шлях духовної самореалізації» [12, с. 1010–1011].

На відміну від багатьох неорелігійних вчень, які зосереджуються на залученні суспільних аутсайдерів, сайєнтологія акцентує свою увагу на успішних громадянах, які прагнуть стати ще більш успішними. Відповідно, соціальна практика ЦС є стратегією корпорації, аніж релігійної спільноти у традиційному сприйнятті [2].

Приваблює adeptів ЦС «наукоподібність» віровчення Хаббарда, адже його догмати орієнтуються на науково-технічні досягнення у поєднанні з практикою вульгаризованого психоаналізу. В ньому також присутні елементи буддизму, наукової фантастики та окультизму [15].

Особлива роль серед організаційних структур Міжнародної Сайєнтологічної Церкви («материнська Церква»), яка координує діяльність сайєнтологічних структур у всьому світі), відведена Офісу особливих справ (ООС), який відповідає за вирішення юридичних проблем церкви, а також готує інформацію для урядових організацій, засобів масової інформації, опонентів у релігійному середовищі.

Впродовж свого існування ЦС неодноразово звинувачувалася у порушенні прав людини, релігійних свобод, шахрайстві, фінансових махінаціях. Проте останнім часом відбулися певні зміни у ставленні до саєнтології у США, а у ряді європейських країн структури церкви виграли низку судів і домоглися поновлення своєї реєстрації.

Імідж саєнтології працює на її популярність серед певної частини інтелектуальної еліти, представників шоу-бізнесу, підприємців та політиків. Адже входження до лав саєнтологів сприяє інкорпоруванню у надзвичайно потужну та впливову спільноту, завдяки якій неофіт отримує реальний шанс просунути на вищий щабель у шоу-бізнесі, в економічній та суспільно-політичній сферах. Загальновідомою є інформація щодо належності у США багатьох зірок Голівуду до складу кліру ЦС.

Популяризація сайєнтології здійснюється у кілька етапів: рекламна кампанія в засобах масової інформації та показові безкоштовні курси з лікування та підвищення інтелектуального рівня, що дозволяє отримати покровителів у вищих ешелонах влади. Наступний етап – створення розгалуженої організаційної мережі, страхові компанії, комерційні фірми та банки, клуби з вивчення «Діанетики». Сайєнтологи успішно співробітничать з туристичними фірмами, здійснюючи курси хаббард-коледжів під час морських круїзів, які пропонуються для бізнес-еліти та політиків [1, с. 79–80].

У пострадянських країнах ЦС робить ставку на залучення до своїх лав політиків та державних службовців. Також до церкви належить низка керівників місцевих бізнес-структур.

Для прихильників вчення Хаббарда не існує специфіки предмету управління, національних чи місцевих культурних особливостей. Вважається, що структура будь-якої організації (підприємства, мерії, церкви) чи спільноти може бути збудована за єдиною універсальною схемою. Зокрема, в Росії певний час функціонував постійно діючий семінар з вивчення сайєнтологічних методик управління для мерів міст центральних регіонів.

Ефективним інструментом впливу на окремі суспільні прошарки слід визнати намагання представників ЦС популяризувати саєнтологічну програму «Наркокон», яка була розроблена засновником саєнтології Р. Хаббартом для реабілітації наркозалежних. Дана програма є прихованим механізмом вербування нових adeptів, насамперед з числа представників органів влади та громадсько-політичних структур. При цьому, процес вербовки тотожний методам залучення до негласного співробітництва, характерним для спецслужб (детальна перевірка, збір повної інформації щодо певної особи, включаючи й дані компрометуючого характеру, налагодження довірчих стосунків, вербовочний процес). Про деталі вербовки функціонер ЦС інформує своє керівництво.

Також характерною особливістю діяльності структур саєнтологів є пропагування свого вчення шляхом розміщення соціальної реклами в ЗМІ, зокрема на каналах місцевого телебачення [5, с. 290].

На території нашої держави потужні саєнтологічні організації (Гуманітарні центри Хаббарда) діють у Харкові та Києві, де вони мають статус громадських об'єднань. Значну роль у їх створенні та функціонуванні відіграють закордонні представники ЦС.

На хвилі богошукацького буму пострадянської епохи мало хто звертав увагу на появу організацій харизматів (непротестантської течії християнства). А згодом дані офіційної статистики засвідчили входження Об'єднання незалежних християнських харизматичних церков України (ОНХХЦУ) в десятку найбільш впливових конфесій України: на сьогодні налічується понад 600 громад харизматів та споріднених їм структур (для порівняння: у 1992 р. їх було всього 27).

На сьогодні харизматичні церкви функціонують практично у всіх регіонах України і нараховують понад 1500 організацій, що становить 14% від загальної кількості протестантських громад України або 4% загальнодержавної мережі релігійних організацій. Структури харизматів представлені в Україні згромадженнями: церкви Повного Євангелія, Української християнської євангельської церкви, релігійними організаціями Церкви Живого Бога тощо.

Для розуміння причин такого успіху варто ознайомитися з історією харизматичного руху та характерними рисами його віровчення. Зокрема,

останнє акцентується на харизмі – особистій благодаті, якою Бог наділяє «обраних»: дари одкровення (мудрість, знання), дари сили (чудотворення, зцілення) та дари мови (пророцтва, іномовство та його тлумачення). До того ж, простота віровчення та культової практики, обіцянки дати прості шляхи вирішення життєвих проблем стали причиною стрімкого успіху цього релігійного новоутворення.

Початково харизматичний рух виник у США. Після створення в 1976 році всесвітньої організації «Духовне оновлення громад в євангелічній церкві» (ДОГ) його лідери зуміли залучити до своїх лав представників багатьох християнських конфесій, у першу чергу молодих католиків та п'ятидесятників, яким є близькими ідеї харизми. Важливим аспектом діяльності ДОГ стало проведення вступних семінарів для початківців, нарад зі створення громад, регіональних зустрічей та конгресів. На відміну від церков п'ятидесятників, яких у багатьох країнах, зокрема у Німеччині, критикують за надзвичайну екзальтованість богослужіння, харизматичний рух уникнув цих звинувачень та отримав підтримку від керівних кіл низки протестантських церков.

На сьогодні у світі нараховується понад 140 млн. адептів харизматичних церков, що складає 8% всіх християн. Якщо долучити до цієї цифри «споріднених» християн віри євангельської (190 млн.), то отримаємо вже 20%. І це не прихильники традиційних церков, більшість яких чистоту віри відстоюють переважно під час великих релігійних свят.

В Україні найбільшого поширення цей рух набув у Києві та південно-східних регіонах, де діє понад 60% його громад. Що характерно: лави місцевих харизматів зростають значною мірою за рахунок вірних інших церков (так звана політика прозелітизму) [4, с. 267].

Потребуючи захисту власних фінансових, економічних і комерційних інтересів, харизмати надають важливого значення політичній складовій діяльності. Зокрема, наприкінці 90-х рр. низки харизматичних лідерів «помазали на царство» екс-премер-міністра України Павла Лазаренка. Відомий адепт Сандея Аделаджи – Леонід Черновецький – протягом двох термінів обирався київським мером. Також слід відзначити Володимира Стретовича – лідера партії «Християнсько-демократичний союз» – однієї з шести партій, які свого часу склали у Верховній Раді президентський блок «Наша Україна». Саме у той час за квотою ХДС в органи влади пройшли пастори, адепти харизматичних церков та їх покровителі.

В окремих регіонах функціонери харизматичних церков («Блага вість» (м. Черкаси), «Ісуса Христа» (м. Житомир), «Двері в небо» (м. Дніпропетровськ) висували своїх представників до депутатського корпусу місцевих рад.

Водночас харизмати використовують потужне політичне лобі для організації пропагандистських «правозахисних» акцій для відстоювання власних інтересів.

Найбільш потужною харизматичною структурою досить тривалий час був конгломерат релігійних, громадських та бізнес-структур церкви «Посольства благословенного Царства Божого» (понад 50 тис. прибічників, керівник – громадянин Нігерії Сандей Аделаджа).

Проте, на сьогодні на лідерство у вітчизняному харизматичному русі претендує «Духовний центр «Відродження», очолюваний пастором Володимиром Мунтяном. Останній є засновником низки підлеглих Духовному центру «Відродження» структур: християнського коледжу «Гора Мойсея», телеканалу «Відродження ТБ» тощо. Наразі «Відродження» має 320 філій організації в Україні, Росії та Білорусі.

Мунтян, який проголосив себе «апостолом», стверджує, що лише силою своєї молитви може вилікувати всі види онкологічних захворювань, інвалідність, алкоголізм, наркоманію тощо. Сеанси зцілення проходять на молитовних зібраннях для чого орендуються палаци спорту та великі конференц-зали. За наявності в «служінні» Мунтяна ознак деструктивного маніпулювання у 2012 році «Відродження» було виключене з Української міжцерковної ради – об'єднання деномінацій Християн віри євангельської.

Спіраючись на розгалужену мережу підконтрольних структур в окремих регіонах України, функціонери харизматичних церков намагаються перенести міжцерковне суперництво в площину змагань за лобістські позиції в органах влади і управління.

Зокрема, у 2014 році адепти Мунтяна провели акцію біля приміщення київської мерії під гаслами: «Боже, благослови Віталія Кличка та всіх депутатів київської ради!». Згодом Мунтян, на якого було заведено кримінальну справу за шахрайство, заявив про своє бажання балотуватися в мери Києва. Крім того, віце-спікер Верховної Ради України О. Сироїд та лідер фракції ПП «Самопоміч» в Київській Сергій Гусовський не тільки відвідували зібрання Центру «Відродження», але й разом з «апостолом» проповідували зі сцени [10].

Узагальнюючи викладене, можна дійти висновку, що на відміну від пасивних (споглядальних) прихильників традиційних віровчень, саєнтологи та харизмати мають менш чисельних, проте активних та послідовних адептів, готових йти за своїми лідерами «до кінця».

Водночас НРР, порівняно з іншими релігійними групами, відзначаються низьким рівнем конфліктності. Зокрема, протягом минулого року в Україні було зафіксовано лише кілька випадків порушення чинного законодавства в галузі свободи совісті та діяльності релігійних організацій представниками неорелігійних структур.

Динамічне та послідовне нарощування в Україні потенціалу НРР, насамперед харизматичних та саєнтологічних структур, свідчить про те, що їхні зусилля і в подальшому будуть спрямовуватись на формування лобістських позицій у всіх сферах життєдіяльності нашої країни шляхом налагодження тісних контактів з представниками

владних структур, бізнесових кіл, громадськими діячами, журналістами тощо.

Слід відзначити низку чинників, які і в подальшому сприятимуть зростанню впливу провідних НРР у релігійному житті України. Зокрема, духовних шукачів у віровченні, культовій та позакультовій практиці діяльності саєнтологів і харизматів приваблює наступне:

– врахування вимог сьогодення, осучаснення релігійних уявлень, що є характерною властивістю позакультової практики релігій «Нового віку», пояснення ірраціональних засад релігійних догматів раціональними аргументами, намагання дати прості відповіді та вказати шляхи вирішення ключових проблем буття [7, с. 35].

– пріоритет залучення до своїх лав молоді та представників так званого «середньому класу».

– надання особливого значення економічній складовій функціонування, що дає підставу окремим релігієзнавцям називати ЦС та об'єднання харизматів «комерційними культурами».

– популяризація та поширення ідей глобалізму, що полягає насамперед у створенні єдиної світової спільноти, в якій формуються єдині норми, інститути і культурні цінності, а також у вестернізації (екстраполяції західних цінностей) [3; 8].

– значна роль в їх функціонуванні громадських організацій та фондів, спроба отримати підтримку політичних сил і, як наслідок, політизація діяльності цих неорелігійних структур.

#### Список використаних джерел

1. Богословский, ММ., 2009. 'Саєнтологическая религия', *Свобода совести в России: исторический и современный аспекты. Сборник статей*, Вып.7, с.65–81.
2. Гордиенко, НС., 2009. 'Религиоведческая характеристика Саєнтологической церкви', *Свобода совести в России: исторический и современный аспекты. Сборник статей*, Вып.7, с.33–36.
3. Гринько, ОА., 2013. 'Глобалізація: проблема взаємодієносин цивілізацій та культур', *Гілея. Науковий вісник*, Вып.71, с.416–420.
4. Гринько, ОА., 2017. 'Релігія та сучасне українське суспільство', *Гілея. Науковий вісник*, Вып.127, с.266–269.
5. Гринько, ОА., 2014. 'Шляхи соціальної адаптації новітніх релігійних рухів (на прикладі Церкви Сайєнтології)', *Гілея. Науковий вісник*, Вып.83, с.288–292.
6. Кантеров, ИЯ., 2006. 'Новые религиозные движения в России. Религиоведческий анализ', М., 472 с.
7. Карагодина, О., 1996. '«Новий вік»: ознака занепаду чи початок сходження?', *Людина і світ*, N8, с.35–38.
8. Кулиджанишвили, АЭ., 2004. 'Человек: соотношение национального и общечеловеческого', *Сборник материалов международного симпозиума* (Зугдиди, Грузия, 19–20 мая 2004 г.), Под ред. В. В. Парцвания, СПб.: Санкт–Петербургское философское общество, с.142–154.
9. 'Нові релігійні течії та організації в Україні: Довідник', 1997. Підг. Л. О. Филипович, К.: УАР, 24 с.
10. 'Пастор Владимир Мунтян «Возрождение»'. [online] Доступно: <https://comments.ua/society/582605-pastor-vladimir-muntyan-vozrozhdenie.html>
11. 'Релігійна карта України. Офіційна статистика Міністерства культури України за 2017 рік'. [online] Доступно: <https://voice.org.ua/menu/publikaczi/publizistika/religiina-karta-ukraini.html>
12. 'Саєнтологическая религия: истоки, церемонии, проповеди и службы', 1999. Копенгаген: *New Era Publications International ApS*, с.1010–1011.

13. 'Соціологічні дані Центру Разумкова (релігійне життя)'. [online] Доступно: [http://razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat\\_id=93](http://razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=93)

14. Филипович, Л., 1996. 'Неорелігії в Україні у контексті свободи віровизнання', *Свобода віровизнання: церква і держава в Україні. Матеріали міжнар. наук. конференції*, К., с.60–64.

15. Хаббард, ЛР., 2007. 'Дианетика: современная наука о разуме', Копенгаген: *New Era Publications International ApS*, 704 с.

16. Eileen Barker, 1997. 'But Who's Going to Win ? National and Minority Religions in Post Communist Society', *New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe*, Krakow: *Nomos*.

#### References

1. Bogoslovskiy, MM., 2009. 'Saentologicheskaya religiya (Scientology Religion)', *Svoboda sovesti v Rossii: istoricheskiy i sovremenniy aspekti. Sbornik statey*, №7, s.65–81.
2. Gordienko, NS., 2009. 'Religiovedcheskaya charakteristika Saentologicheskoy tserkvi (Religious characteristics of the Church of Scientology)', *Svoboda sovesti v Rossii: istoricheskiy i sovremenniy aspekti. Sbornik statey*, №7, s.33–36.
3. Grinko, OA., 2013. 'Globalizatsiya: problema vzaemovidnosin tsivilizatsiy ta kultur (Globalization. Interconditionality of Civilizations and Cultures Problem)', *Gileya. Naukoviy visnik*, Vyp.71, s.416–420.
4. Grinko, OA., 2017. 'Religiya ta suchasne ukraiyinske suspilstvo (Religion and Modern Ukrainian Society)', *Gileya. Naukoviy visnik*, Vyp.127, s.266–269.
5. Grinko, OA., 2014. 'Shlyahi sotsialnoyi adaptatsiyi novitnih religiy nih ruhiv (na prikladi Tserkvi Sayentologiyi) (The Ways of Social Adaptation of the Newest Religious Movements (on the example of the Scientology Church))', *Gileya. Naukoviy visnik*, Vyp.83, s.288–292.
6. Kanterov, IY., 2006. 'Novyye religioznye dvizheniya v Rossii. Religiovedcheskiy analiz (New religious movements in Russia. Religious analysis)', М., 472 s.
7. Karagodina, O., 1996. '«Noviy vik»: oznaka zanepadu chi pochatok shodzhennya? («New Age»: Sign of decline or the ascension)', *Lyudina i svit*, N8, s.35–38.
8. Kulidzhanishvili, AE., 2004. 'Chelovek: sootnoshenie natsionalnogo i obshechelovecheskogo (People. The ratio of national and universal)', *Sbornik materialov mezhdunarodnogo simpoziuma* (Zugdidi, Gruzija, 19–20 maya 2004 g.), Pod red. V. V. Partsvaniya, SPb.: *Sankt–Peterburgskoe filosofskoe obschestvo*, s.142–154.
9. 'Novi religiy ni techiyi ta organizatsiyi v Ukrayini: Dovidnik (New Religious Movements and Organizations in Ukraine. Handbook)', 1997. Pidg. L. O. Filipovich, K.: *UAR*, 24 s.
10. 'Pastor Vladimir Muntyan «Vozrozhdenie» (Pastor Vladimir Muntyan «Renaissance»)'. [online] Dostupno: <https://comments.ua/society/582605-pastor-vladimir-muntyan-vozrozhdenie.html>
11. 'Religiyna karta Ukrayini. Ofitsiy na statistika Ministerstva kulturi Ukrayini za 2017 rik (Religious map of Ukraine. Official statistics of the Ministry of Culture of Ukraine for 2017)'. [online] Dostupno: <https://voice.org.ua/menu/publikaczii/publizistika/religijna-karta-ukraYini.html>
12. 'Saentologicheskaya religiya: istoki, tseremonii, propovedi i sluzhbyi' (Scientological Religion: Sources, Ceremonies, Sermons and Services), 1999. Kopenhagen: *New Era Publications International ApS*, s.1010–1011.
13. 'Sotsiologichni dani Tsentru Razumkova (religiynne zhittya) (Sociological data of the Razumkov Center (religious life))'. [online] Dostupno: [http://razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat\\_id=93](http://razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=93)
14. Filippovich, L., 1996. 'Neoreligiyi v Ukrayini u konteksti svobodi viroviznannya (Newest religions in Ukraine in the context of freedom of religion)', *Svoboda viroviznannya: tserkva i derzhava v Ukrayini. Materiali mizhnar. nauk. konferentsiyi*, K., s.60–64.
15. Hubbard, LR., 2007. 'Dianetika: sovremennaya nauka o razume (Dianetics: The Modern Science of Mental Health)', Kopenhagen: *New Era Publications International ApS*, 704 s.
16. Eileen Barker, 1997. 'But Who's Going to Win ? National and Minority Religions in Post Communist Society', *New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe*, Krakow: *Nomos*.

\* \* \*